

**KONTEKSTTE ATLIQ SÓZLERDİN KÓP MÁNILILIGINİN SÁWLELENIW ÓZGESHELİKLERI  
(T.JUMAMURATOV SHÍĠARMALARÍ TIYKARÍNDÁ)**

**Uzaqbaeva Salima Muratbaevna – magistr**

[salima.uzaqbaeva@gmail.com](mailto:salima.uzaqbaeva@gmail.com)

*Ájiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı*

**ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ МНОГОЗНАЧНЫХ ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В КОНТЕКСТЕ  
(ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ Т.ЖУМАМУРАТОВА)**

**Узақбаева Салима Муратбаевна – магистр**

*Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза*

**SPECIFIC FEATURES OF NOUN POLYSEMY MANIFESTATION IN THE CONTEXT  
(BASED ON THE WORKS OF T.JUMAMURATOV)**

**Uzaqbaeva Salima Muratbaevna – master**

*Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

**Tayanch so‘zlar:** so‘z ma‘nosi, ko‘p ma‘nolilik, omonimiya, semantik aloqa, ot, kontekst.

**Rezyume.** Maqolada qoraqalpoq tilidagi ko‘p ma‘noli so‘zlar va omonimlarning tabiati, ularning farqlari hamda semantik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Olim A.Musaboyevning nazariy qarashlariga tayanib, bir xil shaklli so‘zlarning ma‘no jihatdan farqlanish darajasi tahlil qilingan. Asarlardan olingan adabiy misollar bosh, bo‘y, rang, og‘iz, yuz kabi otlardan yasalgan ko‘p ma‘noli so‘zlarning kontekstual ma‘nolarini va ularning tilda qo‘llanilish qobiliyatini ko‘rsatib beradi.

**Ключевые слова:** значение слова, многозначность, омонимия, семантическая связь, существительное, контекст.

**Резюме.** В статье с научной точки зрения анализируется природа многозначных слов и омонимов в каракалпакском языке, их различия и семантические особенности. Опираясь на теоретические взгляды учёного А.Мусабоева, проанализирована степень смыслового расхождения слов с одинаковой формой. Литературные примеры, взятые из произведений, демонстрируют контекстуальные значения многозначных слов, образованных от существительных, таких как *голова, рост, цвет, рот, лицо* и демонстрируют их способность использоваться в языке.

**Key words:** word meaning, polysemy, homonymy, semantic connection, noun, context.

**Summary.** The article analyzes the nature of polysemous words and homonyms in the Karakalpak language, their differences, and semantic features from a scientific perspective. Based on the theoretical views of scholar A. Musabayev, the degree of semantic divergence of words with the same form has been analyzed. Literary examples from the works demonstrate the contextual meanings of polysemous words derived from nouns like *head, height, face, mouth, and face* as well as the development of their usage in language.

**Kirisiw.** Qaraqalpaq til bilimi kontekstinde sózdín semantikalıq strukturasin, mánilik rawajlanıwın hám leksika-semantikalıq qubılıslardı úyreniwge baǵıshlangan. Jumısta til rawajlanıwınıń tiykarǵı deregi bolǵan kóp mánililik hám omonimiya qubılıslarınıń óz ara parqı, teoriyalıq shegaraları hám olardıń qaraqalpaq tilindegi ámeliy kórinisleri tildin tiykarǵı kategoriyası sıpatında túsindiriledi. Sóz – bul eń tiykarǵı kategoriya. Til haqqında oylasaq, ádette eń aldı menen sóz tuwralı oy juwırtamız. Oytkeni, til sózlerden turadı. Sózdin tiykarǵı mánisi birew boladı. Sonlıqtan sózdin tiykarǵı mánisin bilip, onı gápte ornı menen durıs qollanǵan jaǵdayda ǵana sózge jan enip, adamnıń aytajaq oyı janlana túsedi. Sebebi, sózdin mánisi kontekstte ǵana ayqınlanıp otıradı. Uzaq dáwirdi óz basınan ótkerip kiyatırǵan ana tilimizdegi sózler óziniń tiykarǵı mánisinde de, kóp mánili bolıp ta qollanılıp, sózdin órisi, qollanılıw uqıplılıǵı hár qıylı bolıp, rawajlanıp otıra beredi. Tildegi bunday jaǵdaylar sózlerdin kóp mánililik qubılısın keltirip shıǵaradı.

**Ádebiyatlar analizi.** M.Hakimovannıń “Semasiologiya” dep atalǵan oqıw qollanbasında arnawlı túrde sóz etilgen [1:34]. Oqıw qollanbada polisemiya qubılısınıń ulıwma xarakteri, leksemalardagı mániler aralıq qatnaslar, polisemiyanıń túrleri, leksikalıq mániniń ózgeriwı, leksikalıq mániniń paradigmatalıq qatnasları, leksika-semantikalıq qatnaslardın túrleri haqqında ayılǵan. M.Mirtojiyevnıń 1984-jılı baspadan shıqqan miyneti tikkeley polisemiya máselesine arnalǵan [2:48]. Bul miynettiń

birinshi babında avtor polisemiya hám oǵan jaqın qubılıslar, polisemiya hám konversiya, polisemiya hám omonimiya, polisemiya hám fraza, ekinshi babı polisemiya qubılısınıń payda bolıwına arnalıp, avtor bul bapta awıspalı mániniń payda bolıwı nátiyjesinde, evfemizm hám disfemizm nátiyjesinde, affiksaciya usılı arqalı júzege keliwin kórsetedi. Úshinshi bap polisemiyanıń klassifikaciyasına arnaladı, tórtinshi bapta polisemiya sóz qurılısı haqqında sóz etedi. Qazaq til biliminde A.Bolǵanbaevnıń miynetinde sózlerdin kóp mánililigi (polisemiya) qubılısı, onıń tábiyatı, ózine tán ózgeshelikleri, payda bolıw jolları haqqında sóz etilgen. Rus til biliminde V.V.Levickiydin monografiyasında polisemiya hám monosemiya, polisemiyanıń tipleri haqqında sóz etilgen.

Qaraqalpaq til biliminde kóp mánili sózler A.Dáwletovnıń “Til bilimi tiykarları” [3:49] E.Berdimuratovnıń “Házirgi qaraqalpaq adabiy tili. Leksikologiya” [4:23] E.Berdimuratov, A.Dáwletovlardın “Házirgi qaraqalpaq tili” atlı miynetlerinde sóz etilgen [5:29].

Geypara ilimpazlar kóp mánililikti barınsha keń túsiniw, mánisi jaǵınan alıslap ketken sózlerdi de omonim sózlerdin qatarına kirgizbewdi usınadı. Máselen, qazaq tilshi ilimpazı A.Musabaev kún, ay usaǵan sózlerdi omonimler emes, al kóp mánili sózler dep esaplaydı. Kún hám ay sózleri planetalardıń atamaları mánisinde de, waqıtlıq atamalar mánisinde de qollanılatuǵı belgili. Bul mánilerdin planetalıq máni tiykarında payda bolǵanlıǵına ǵúman joq. Solay planetalıq máni menen waqıtlıq mánisi

arasındaғы baylanıs ádewir alıslap ketken sıyaqlı kórinedi. Sonlıqtan biziń pikirimizshe, bunday sózlerdi kóp mánililik tiykarında payda bolǵan omonimler dep esaplaǵan maqul. Sonıń menen birge A.Musabaev qazaq tilinde leksikalıq usıl arqalı omonimlerdiń jasalıwı haqqında bılay jazadı: Leksikalıq usıl arqalı jasalǵan omonimler feyil túbirli sózlerde de jiýi gezlesedi. Feyildiń tuyıq túri men esimniń ataw túri ár qaysısı óz aldına turaqtı, alshaq maǵanada awısqandıqtan omonim bolatın jerleri bar. Ásirese bular qural-saymannıń atı bolǵanda jiýi ushıraydı. Mısalı: 1) qashaw-feyil, 2) qashaw-qashaytuǵın qural; 1) egew - feyil, 2) egew-egeytuǵın quraldıń atı.

Bunda ol sóz mánisi birotala awısıp, ekinshi bir zattıń ataması bolıp ketken usınday sózlerdi de omonimler dep esaplaydı. Álbette, qashaw, egew usaǵan atawısh feyiller menen qural atamaları bolǵan qashaw, egew usaǵan atlıq sózler arasında da semantikalıq baylanıs bar. Bul baylanıs ta ay degen planeta ataması menen belgili bir waqıttıń ataması bolǵan ay sózleri arasındaǵı semantikalıq baylanıstan áziz kórinbeydi. Usıǵan qaramastan birinshileri omonimler toparına kirgiziledi de, al ekinshileri kóp mánili sózler bolıp esaplanadı. Demek, kóp mánili sózler menen omonimlerdiń parqı bar. Solay eken qaraqalpaq tilinde bul máseleńi izertlew, olardıń omonim sózlerden parqın ajıratıp kórsetiw ahmiyetli.

**Tiykargı bólim.** Kóp mánili sózler sóz shaqaplarına qatnaslı boladı. Jumısımızda biz olardı tómendegidey túrlerge bólip qaradıq.

#### **Atlıqtan bolǵan kóp mánili sózler.**

**Bas** sózi tómendegi mánilerde qollanıladı:

1. Talay bir jannıń qaraǵan jeri,  
Joǵaltpas dárya **bastaǵı** túsın...

(*“Mákárya sulıw” 4-b.*)

Bul mısalıımızda bas sózi bir nárseniń dáslepki waqtı, bastaǵı kelbetin bildirip tur.

2. Bul dúnya solay dúzilgen **basta**,  
Jerdegi adam dáryaday tolıq...

(*“Mákárya sulıw” 5-b.*)

Bul mısaldaǵı bas sózi bir nárseniń bastaǵı dúzilgen waqtı mánisinde qollanılgan.

3. Kárwan **bası** jer tótesin qolaylap,  
Elde qaldı tilek aytıp talaylar...

(*“Mákárya sulıw” 12-b.*)

Bul jerde bas sózi basshı mánisinde qollanılgan.

4. Shıǵıp edim bir biyiktiń **basına**,  
Qálem qaslı sulıw dárya qasına...

(*“Ómirińniń ózi filosofiya” 14-b.*)

Bul mısalıımızda bas sózi tawdıń, qırdıń, minara hám basqa da nárselerdiń tóbesi, eń ústi, biyik jeri, shıńı degen mánide qollanılap tur.

5. Nishapurda óz atasın óltirip,  
Málim deydi qızdıń **bastan** keshkeni...

(*“Mákárya sulıw” 46-b.*)

Bul mısaldaǵı bas sózi qızdıń ómirinde ótkergen quwanışlı yamasa qayǵılı bir waqıyasın aytıp, túsindirip turıptı.

6. Bir-birine **basın** qaǵar súzilip,  
Tolqınlardı eskermegen ańqawday...

(*“Mákárya sulıw” 12-b.*)

Bul mısalıımızda bas sózi tuwra mánisinde adamzat penen haywanattıń eń joqarǵı bólegi, múshesi, miydiń ornalasqan jeri mánisinde qollanılap tur.

7. Qozǵayın endi gápti sóz **basınan**,

Oqıdım buringiniń jazbasınan...

(*“Mákárya sulıw” 20-b.*)

Al bul mısalıımızdaǵı bas sózi sózdıń baslanǵan waqtın bildirip keledi.

**Boy** sóziniń tómendegi mánilerde qollanılganın kóremiz:

1. Bunıń menen hál sınısar shıqpaptı,

Jayhun, Sayhun, Zerabshaniń **boyında**...

(*“Mákárya sulıw” 8-b.*)

Bul mısalda qollanılgan boy sózi adam boyı degen tiykargı mánisinen awısıp dáryanıń boyı, átirapı mánisinde qollanılap tur.

2. Adam **boyı** alasa dep tarıspa,

Pil de onnan artıq túsps alısqa...

(*“Aralǵa keldim oralıp” 9-b.*)

Bul mısalıımızdaǵı boy sózi óziniń tuwra mánisinde adamnıń múshesi mánisinde qollanılgan.

3. Seni kórip ajarım engen menen,

Bawırım **túni boyı** shıǵar jılap...

(*“Mákárya sulıw” 28-b.*)

Bul jerdegi qollanılgan boy sózi sóz dizbegi formasında kelip, waqıttı bildirip kelgen.

4. Bara-bara jasırdı óz **boyların**,

Sháhárdegi munar, meshit, saraylar...

(*“Mákárya sulıw” 12-b.*)

Bul mısaldaǵı boy sózi biyiklik mánisinde qollanılgan.

5. Tula boyı uw jutqanday dirildep,

Gidirmesten qaytıw ushın asıqtı...

(*“Mákárya sulıw” 46-b.*)

Bul mısalıımızda da boy sózi sóz dizbegi formasında kelip, adamnıń pútkil denesi mánisin bildirip tur.

**Tús** sózi:

1. Kókshe zalım nóker menen atlanıp,

Kele sala shańqay **tústıń** shaǵında...

(*“Mákárya sulıw” 43-b.*)

Bul mısalıımızda tús sózi waqıtlıq mánide qollanılgan.

2. Eske alıp qaytaladı,

Kórgenlerin **tústegi**...

(*“Mákárya sulıw” 35-b.*)

Bul mısalda qollanılgan tús sózi adamnıń uyqılaw procesinde bolatuǵın kórinisin berip tur.

3. Mama kempir bihayaday barqırıp,

Kún kúlip tur appaq **túsi** jarqırıp...

(*“Mákárya sulıw” 47-b.*)

Bul jerdegi tús sózi adamnıń túri, bet álpeti mánisinde qollanılgan.

**Awız** sózi:

1. **Awızdan** sóz shıqpaq kerek bayqalıp,

Gáp mánisin ilip alar jay xalıq...

(*“Aralǵa keldim oralıp” 10-b.*)

Bul mısalda awız sózi tuwra mánisinde adamnıń bir múshesi, aǵzası mánisinde qollanılgan.

2. Ol quwıstıń **awzı** júdá tar edi,

Aynalası beles-beles jar edi...

(*“Túrlı ótkeller” 65-b.*)

Bul jerde qollanılgan awız sózi adamnıń awızınan awısıp, quwıstıń kirer jeri degen mániniń áńlatıp tur.

3. Tóbeshekke jılısladı biyiklep,

Úngirler tur **awzın** ashıp jayınday...

(*“Mákárya sulıw” 13-b.*)

Bul jerde de awız sózi adam awızınan awısıp, úngirdiń awzı mánisinde qollanılgan.

**Júzi** sózi:

1. **Júzinde** oynar jaslıqtıń otı,  
Salmaqlı oy tur kózinde janıp...

(“*Mákárya sulıw*” 54-b.)

Bul mısalmızda qollanılğan júz sózi adamnıń beti, júzi, túr-túsi mánisinde qollanılğan.

2. Jasıl, sarı, qońır, gúreń, qızıl, aq,  
Quyas patsha jer **júzine** sán berdi...

(“*Mákárya sulıw*” 47-b.)

Bul qosıq qatarında qollanılğan júzi sózi pútkil dúnya yamasa dúnya júzi mánisinde berilgen.

3. Balalıq ótken basımnan,  
Uyqıda kórgen tús bolıp,

Suwda da **júzdim** jasımnan,  
Kókke de ushtım qus bolıp...

(“*Aralğa keldim oralıp*” 67-b.)

Bul qatarlarda qollanılğan júz sózi háreket mánisin bildirip kelgen.

**Juwmaq.** Juwmaqlap aytqanda, ótkizilgen semantikalıq analiz qaraqalpaq til bilimi ushın kóp mánililik hám omonimiya qubılıslarınıń dástúriy shegaraların anıqlaw hám hámme waqıt aktual mániske iye ekenligin kórsetti. Tekstte keltirilgen *bas, boy, tús, awız, júzi* sıyaqlı atlıq sózlerdiń kóp variantlı kontekstlik qollanıwı til rawajlanıwında semantikalıq derivaciyanıń (jańa mánilerdiń payda bolıwınıń) belsendi ekenligin dálilleydi.

**Ádebiyatlar**

1. Ҳакимова М. Семасиология. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ХТ «Ҳамидов Н.Х» матбаа корхонаси, 2008.
2. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: «Фан», 1984
3. Dawletov A. Til bilimi tiykarları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2013.
4. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. – Nókis: «Bilim», 1994.
5. Abdinazimov Sh.N., Pirniyazova A., Shinnazarova S.J. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Fonetika. Leksikologiya. – Tashkent: «Sano-standart», 2018.